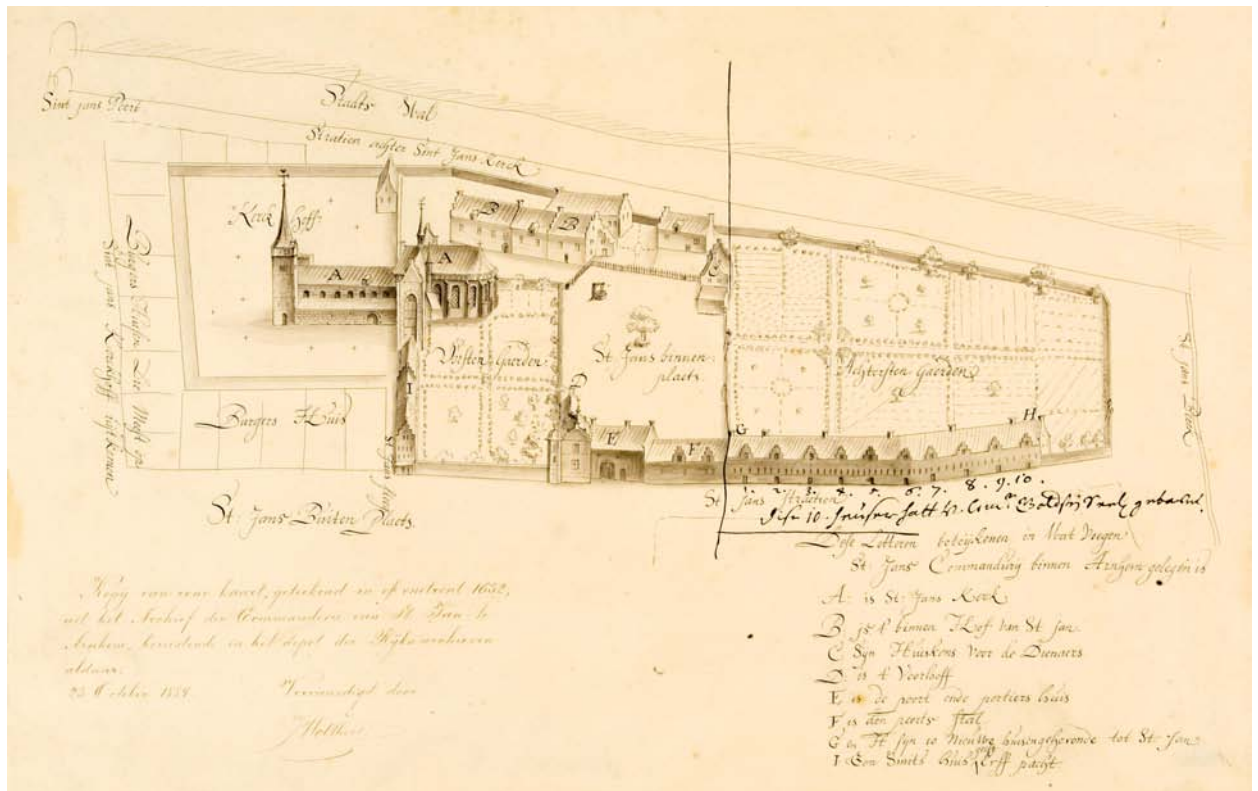

De Johanni(e)ter Orde in Nederland (14)

Tom Versélewel de Witt Hamer

Het is niet duidelijk wanneer de ridders van Sint Jan zich in Arnhem gevestigd hebben. In het jaar 1214 komen we de Orde voor het eerst tegen, wanneer Albertus, 'meester' van de Sint Jansheren in Arnhem, in een oorkonde wordt genoemd. De commanderie Arnhem was een commanderie bestemd voor een ridder van de Orde en viel daarom rechtstreeks onder het prioraat Duitsland.

Gelders Archief: Commanderie van St. Jan, omstreeks 1618-1648

> Inleiding

In 1214 bemiddelde Richardis, weduwe van graaf Otto I van Gelre en abdis van de Munsterabdij te Roermond, in een geschil tussen de Premonstratenzer abdij te Mariënweerd en de Johannieters te Arnhem over een hospitaal in Nijmegen. Het hospitaal werd bij minnelijke schikking aan de Johannieters toegewezen. Bij dit geding trad naast de 'Meyster van Duytsland' [de prior van Duitsland] ook de hiervoor genoemde Albertus op.

De Orde had in Arnhem een belangrijke commanderie, die in tegenstelling tot de commanderijen die onder de Balije Utrecht vielen, aan een ridder van de

Orde toekwam. De commanderie was gelegen bij het Jansplein, waar tegenwoordig de Koepelkerk staat. Het ommuurde terrein van de Orde – een zogenaamde immunitet [niet vallend onder de rechtspraak van de stad Arnhem en waar slechts het recht van de Orde gold] – werd in het zuiden begrensd door de Jansplaats en de Ruitersstraat, in het westen door de Jansstraat en in het noorden door Achter Sint Jan, de tegenwoordige Doelenstraat en de Janslangstraat. Op een kaart uit de atlas van Blaeu uit 1649 is het terrein goed herkenbaar. Op het terrein stonden een grote kerk, de Sint Janskerk, een commandeurshuis, een hospitaal, diverse dienstwoningen en stallen. Verder waren er nog een moestuin en een boomgaard.

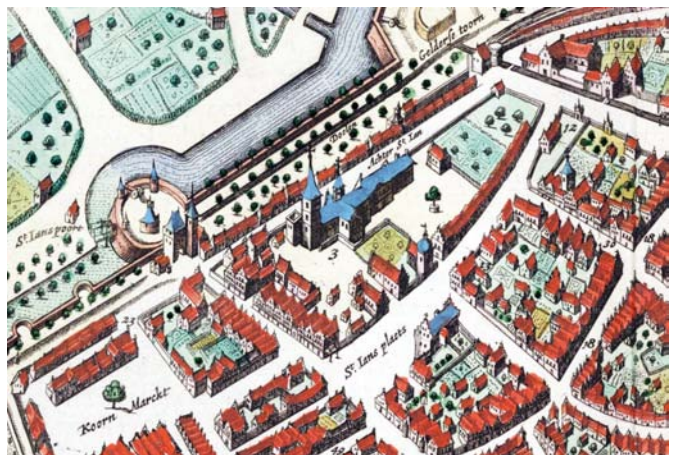
Commanderije Arnhem

Zoals veel commanderijen werd ook de commanderij Arnhem bedacht met schenkingen, zoals rond het jaar 1280, toen 'de heren van den Nyenbeek' belangrijke bezittingen schonken, gelegen aan de oostelijke en zuidelijke Veluwezoom. Hiertoe behoorde ook de hoeve 'Klein Edingweerd' onder Brummen, die in 1828 door de domeinen als laatste beheerder van de bezittingen van de Orde van Sint Jan publiekelijk werd verkocht. Verder verkreeg de commanderij in de 14^e en 15^e eeuw belangrijke bezittingen in de Neder- en Overbetuwe en later nog in de Liemers.

> Het archief

Alvorens verder op de historie van de commanderij in te gaan, is het hier op zijn plaats om iets te zeggen over de archieven van de Orde die bewaard gebleven zijn. Met name nemen de archieven van de commanderijen Arnhem, Haarlem en Sneek een belangrijke plaats in, omdat van die commanderijen veel archiefmateriaal is overgeleverd. De meeste commanderijarchieven zijn ten tijde van de Reformatie verloren gegaan. Dit geldt niet voor het Arnhemse archief, dat voor het grootste gedeelte bewaard gebleven is, waarschijnlijk dankzij het feit dat het hier een riddercommanderij betrof, waarbij de lokale overheid wel geprobeerd heeft de goederen ervan te onteigenen, maar zich uiteindelijk toch gedwongen zag hiervan af te zien, op last van de Staten. Het is een omvangrijk archief over de periode begin 13^e tot begin 19^e eeuw, waardoor een reconstructie van de historie van de commanderij goed te maken is. Als belangrijk onderdeel van het archief zijn de al vele malen aangehaalde visitatieverslagen uit de jaren 1495, 1540 en 1594 te noemen. Het betreft een afschrift in het Latijn en voor het jaar 1594 in het Duits, van de visitatieverslagen van de commanderijen die tot de balije Utrecht behoord hebben. Het afschrift is weliswaar niet compleet – zo ontbreekt onder andere de visitatie van Arnhem van 1540 –, toch hebben vanaf de 'ontdekking' van de visitatieverslagen in het Arnhemse rijksarchief begin 20^e eeuw, veel auteurs gebruik gemaakt van deze bron, die een schat aan informatie oplevert over de bezittingen van de Orde in Nederland. Ook in buitenlandse archieven is nog veel terug te vinden over de Nederlandse commanderijen. Met name op Malta in het centrale archief van de Orde (Archives de l'Ordre de Malte) en in Karlsruhe in het Generallandesarchiv, alwaar het archief van het prioraat Duitsland van de Orde bewaard wordt. De documenten

in deze archieven die betrekking hebben op de Nederlandse commanderijen zijn alle geïnventariseerd en beschreven in het standaardwerk 'Sources Concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th – 18th Centuries' van ons medelid Prof. Jkvr. Dr. J.M. van Winter. Hierin staan ook belangrijke aanvullingen op de hiervoor genoemde visitatieverslagen, welke niet aanwezig zijn in het Arnhemse afschrift. Zo bleek uit het onderzoek van mevrouw Van Winter dat er zelfs nog een visitatieverslag van Arnhem uit het jaar 1732 bestaat. Verder valt nog te noemen een bij toeval in het familie-archief *Surmont de Volsberghe* ontdekt 151 pagina's dik perkamenten goederenregister van het Catharijne Convent (Balije Utrecht) over de periode 1368-1386 (aanwezig in het Stadsarchief van Gent), bevattende een schat aan informatie over de bezittingen van de balije in die periode.

Atlas van Blaeu, 1649: Johannierter immuniteit.
Links midden: de Janspoort

> De Sint Janskerk

Volgens 'Tooneel des lands van Gelder' [Arend van den Slichtenhorst, 1654] werd de Sint Janskerk door de Johannierter Orde gebouwd of tenminste verbeterd. Het schip van deze oudste kerk van Arnhem dateerde uit het midden van de 12e eeuw. De kerk was voorzien van twee torens. Bekend is dat de kerk in 1425 tengevolge van een stadsbrand beschadigd werd, waarna hij weer werd opgebouwd, om in 1470 opnieuw gewijd te worden. Dit kan verklaren dat het dwarspand en het priesterkoor uit het midden van de 15^e eeuw stammen. De kerk had aan de voorzijde twee torens. Op de hiervoor genoemde kaart van Blaeu en ook op een kaart van Guiccardini uit 1581 is echter alleen de

Janskerk door Jan de Beyer, 1742

zuidelijke toren afgebeeld met spits, wat doet vermoeden dat de noordelijke toren van later datum is.

De kerk, maar ook de overige gebouwen, werd slecht onderhouden. Toen de Orde in 1495 de bezittingen in Arnhem inspecteerde, was de conclusie van de heren visitatoren dat het slecht gesteld was met het onderhoud van de commanderij. En bij de inspectie een eeuw later, in 1594, was het nog treuriger gesteld met de toestand van de commanderij: het dak van de kerk was inmiddels ingestort. In 1582 hadden twee Arnhemse ordebroeders, Joachim Krab en Henrich van Rechen, al een klacht ingediend bij de prior van Duitsland over hun vroegere commandeur Philips van Rosenbach *'dat deze zes jaar geleden de kloosterornamenten in een schip aan de Sabelpoort heeft doen laden en naar Keulen brengen, dat zijn knecht Warner met Anna, des commandeurs bijslapersche [bedge-*

noot!], het overige zilverwerk in een zak gepakt en naar Huissen gebracht hadden, en dat de commandeur vele goederen van het huis had verpand, verkocht of in erfpacht had uitgegeven. Als de stad Arnhem in 1596 een contract sluit met de Orde over teruggave van de ten gevolge van de Reformatie in beslag genomen goederen, is een van de eisen van de Raad van Arnhem dat het dak van de kerk gerepareerd wordt en de kerk schoon wordt opgeleverd, zodat er soldaten in gelegerd kunnen worden.

Ook in 1680 is er sprake van een overeenkomst tussen de toenmalig commandeur en de stad Arnhem om de klok en de banken te repareren, die veel te lijden gehad hadden van de oorlog tegen Lodewijk XIV (1672). Mogelijk dat de tweede toren na de oorlog van 1672 is opgetrokken, omdat zij voorkomt op een tekening van Jan de Beyer uit de 18^e eeuw. Na de

revolutie wordt de kerk in 1808 aan de stad afgestaan, waarna hij in 1817 wordt gesloopt, om plaats te maken voor een nieuwe kerk, de huidige Koepelkerk.

> De commanderij

Omdat er binnen de Orde onduidelijkheid was welke commanderijen voor een ridder en welke voor een kapelaan bestemd waren, werd in 1493 bij grootmeesterlijke bul bepaald hoe deze verdeling binnen het prioraat Duitsland er uitzag. Ten tijde van de visitatie van 1495 viel de commanderij Arnhem toe aan een ridder van de Orde en werd dus niet - zoals de commanderijen van de balije Utrecht - beheerd door een kapelaan. Onduidelijk is wat de relatie geweest is tussen de balije Utrecht en de commanderij Arnhem. Uit een aantal bewaard gebleven oorkonden uit de 14^e en 15^e eeuw is het de balijer van Utrecht die namens de Arnhemse commanderij (mede) optreedt. Dit zou verklaard kunnen worden doordat gedurende de 15e eeuw het regelmatig voorkwam dat de commanderij Arnhem onder het beheer stond van een kapelaan. Het is daarom denkbaar dat de commanderij zich in de loop van de 15^e eeuw heeft 'losgeweekt' van de balije Utrecht en net als de commanderij Haarlem rechtstreeks is gaan vallen onder de prior van Duitsland.

De commanderij Arnhem bezat als membrum [onderhorig huis] de commanderij Nijmegen. Uit de archieven blijkt dat beide commanderijen veelal dezelfde commandeur hadden. Het kwam echter ook wel voor dat in Nijmegen een kapelaan-commandeur de leiding had. Deze was dan aangesteld door de commandeur van Arnhem. (Zie voor een beschrijving van de commanderij Nijmegen *Johanniternieuws* van december 2009). Het feit dat de commandeur van Arnhem een ridder van de Orde was, betekende dat het beheer van de commanderij werd overgelaten aan een door hem aangestelde 'stadhouder', omdat de commandeur meestal elders resideerde en veelal op het hoofdkwartier van de Orde geweest zal zijn.

Ruïne van de Janskerk, enkele jaren voor de afbraak in 1817

Zoals hiervoor al ter sprake kwam, zijn er verschillende afbeeldingen bewaard gebleven van het commanderijcomplex. Op een tekening, aanwezig in het archief van Arnhem, is duidelijk aangegeven hoe het terrein er uitzag en welke gebouwen er stonden. Naast de reeds genoemde Sint Janskerk waren er een 'binnenhof' en een 'voorhof', meerdere huizen voor bedienden, een portierswoning, stallen, een smederij, een 'voortuin' en een grotere 'achtertuin'. Het geheel was omgeven door een hoge muur, waardoor er een immuniteit ontstond. Ongetwijfeld zal er ook sprake geweest zijn van iets als een 'gasthuis', dat echter niet, zoals in Utrecht, uitgegroeid is tot een ziekenhuis. Er zijn geen aanwijzingen dat de bewoners van de commanderij de doelstellingen van de Orde: het verplegen van zieken en gewonden, serieus namen. Het aantal bewoners wordt geschat op ongeveer tien: enkele broeders van de Orde (bij de visitatie in 1495 waren het er vier) en bedienend personeel. Dat de bewoners hun ordeleven niet bijzonder serieus namen, blijkt ook als er eind 16^e eeuw klachten worden vernomen over de levenswijze van de Arnhemse commanderij-bewoners. Van hen werd gezegd dat zij *'sedert etlicke jaeren swelgen und supen, dach ende nacht, oick horerie* [hoerij = zedeloosheid].

Tot het 'bezit' van de commanderij behoorde verder nog het patronaatsrecht [recht om de pastoor te benoemen] van de kerk in Spankeren, een dorp in de buurt van Dieren, op een afstand van zo'n 15 kilometer ten noordoosten van Arnhem. Het was dan ook meestal een Johannierter priester die aldaar de functie van pastoor vervulde.

> De visitaties van 1495 en 1540

Op 18 juli 1495 bezochten de heren visitatoren de commanderij Arnhem, waarvan de ridder Johan van Hatstein destijds commandeur was. Van Hatstein, die tevens commandeur van de commanderij Heimbach (D) was, was zelf niet aanwezig. Hij liet het beheer over aan broeder Brandolffus van Hoekelum, kapelaan van de Orde, en tevens stadhouder van de commanderij. In het verslag lezen we dat vanwege de vele schade aan de commanderij, waardoor veel goederen vervreemd en verpand zijn, de commandeur de commanderij al elf jaar niet meer bezocht heeft.

Van het huis wordt gezegd dat het groot en van steen is, maar dat het onderhoud veel te wensen overlaat. Het is voorzien van de noodzakelijke toebehoren, waarvan onder andere genoemd worden twaalf bedden. Naast het huis staat een grote oude kerk zonder parochie, die in slechte staat verkeert. De kerk is gewijd aan Sint Jan en heeft acht altaren, respectievelijk gewijd aan: de Heilige Johannes de Doper, de Heilige Maagd Maria, het Heilig Kruis, de Heilige Nicolaas, de Heilige Egidius, de Heilige Anna, de Heilige Maria Magdalena en de Heilige Maagd Catharina. Er zijn vier kapelaans van de Orde aanwezig: de hiervoor genoemde broeder Brandolffus van Hoekelum en de broeders Nicolaas van Schoten, Hendrik van Tholl en Johannes Wei. Als kerksieraden en gewaden worden genoemd: vier vergulde zilveren kelken met patenen [afdekschaaltjes], een zilveren ciborie [kelk waarin de geconsacreerde hosties bewaard werden], twee kleine zilveren ampullen voor het bedienen van de mis, negen zijden kazuifels in diverse kleuren, zeven zijden koorkappen in diverse kleuren, tien dalmatieken [kerkgewaden] in diverse kleuren, acht fluwelen kazuifels in diverse kleuren met toebehoren, zes missalen, vier gradualen [boek met Gregoriaanse gezangen], vier antiphonariën [liturgische zangboeken], vier koperen kandelaars, vier tinnen kandelaars, een koperen wasbekken en een Godslamp. De kapelaans lezen iedere dag een mis en zingen dagelijks de 'vespers en completeen'.

Kelk afkomstig uit het bezit van de commanderij Arnhem. In 1807 door de toenmalig rentmeester Frans Joseph de Nerée tot Babberich in bruikleen gegeven aan de rooms-katholieke parochie in Oud-Zevenaar. In 1825 kwam de kelk in het volle bezit van deze parochie. Onder de voet staat in slordig schrift gegraveerd: 'Dirck van Barck'. Mogelijk wordt hiermee Hendrik Barck bedoeld, balijer van het Catharijneconvent in Utrecht van 1561-1602.

Verder uiteraard een beschrijving van de bezittingen en de inkomsten en uitgaven van de commanderij. De inkomsten bedroegen in 1495 444 goudgulden en de uitgaven 252 goudgulden.

Ook bij de visitatie op 23 augustus 1540 is de commandeur, ridder Philips Schilling, zelf niet aanwezig en wordt zijn zaak waargenomen door de priester frater Johan Beltghen. Kennelijk is het onderhoud van de kerk in 1540 nog niet van dien aard dat de heren visitatoren daarover opmerkingen menen te moeten maken. Het enige wat er over de kerk gezegd wordt is dat er dagelijks door vier priesters de mis wordt opgedragen.

> De gevolgen van de Reformatie en de jaren daarna

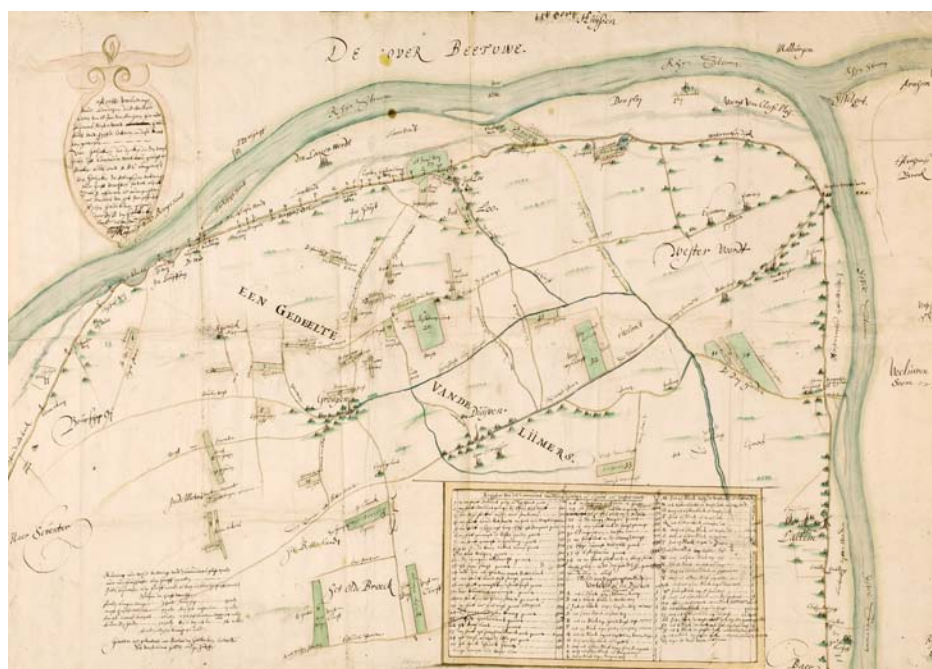
Toen koning Philips II in 1581 werd afgezworen, beschouwden de Statenvergaderingen van de verschillende gewesten zich als soevereine opvolgers, die onder meer het recht hadden rooms-katholieke kloostergoederen te confisqueren. Na de overgang van Arnhem tot 'Staatse zijde' werd de commanderij nog slechts bewoond door één broeder, die echter in 1583 de stad moest verlaten. De commanderijgoederen kwamen onder beheer van het Landschap Gelre en Zutphen, terwijl het eigendom aan de Orde bleef, omdat het een commanderij betrof die aan een ridder van de Orde toebehoorde, waarbij er dus niet echt sprake was van geestelijke goederen. In 1597 sloot de stad Arnhem met commandeur Arnold van Lulsdorff een overeenkomst over teruggave van de commanderijbezittingen, op voorwaarde dat de commandeur jaarlijks 300 daalders zou betalen voor het onderhoud van een predikant. De toestand van de commanderij moet toen zeer deplorabel geweest zijn. In het visitatieverslag van 1594 valt te lezen dat de stad Arnhem de commanderij met 'rechtsverkrachting' in bezit genomen heeft en vervolgens een aantal burgers heeft toegestaan erover te beschikken, waardoor de gebouwen zeer te lijden hadden en enkele zelfs verwoest zijn. Huisraad en overige

eigendommen zijn verdwenen. Over de kerk staat vermeld dat hij geheel vervallen en verwoest en genoeg dakloos was. Enkele van de kerksieraden en ornamenten zijn bewaard gebleven en met gevaar voor eigen leven gered door de administrateur, Henrich van Rechen. Het visitatieverslag geeft hiervan een nauwkeurige beschrijving. Hieronder worden genoemd vijf zilveren vergulde kelken met pateen [afdekschaaltje] waarvan er één in de oorlogstijd verdwenen was. Henrich van Rechen hoopte echter deze kelk nog terug te vinden. Van deze kelken is er één bewaard gebleven, die zich momenteel in het bezit van de rooms-katholieke parochie van Oud-Zevenaar bevindt. Verder wordt in het visitatieverslag nog genoemd dat de Orde geen inkomsten meer had en dat zelfs de registers en rekeningen vermist werden.

In het jaar 1627 wilde de stad Arnhem de jaarlijkse vergoeding voor de predikant verhogen tot 450 daalders. Het geschil tussen de Orde en de stad, die de bezittingen van de Orde in 1638 weer in beslag nam, heeft geduurd tot 1640, in welk jaar Walraven Scheiffart van Merode, ontvanger generaal van de Orde in Nederland, met de stad Arnhem overeenkwam, dat de Orde de beschikking zou krijgen over alle orde-eigendommen, tegen een jaarlijkse vergoeding van 1500 Carolus gulden. In Nijmegen lukte het de Orde echter niet om alle bezittingen weer in eigen beheer

te krijgen. De provinciale synode van de Hervormde Kerk wilde de bezittingen in Nijmegen gebruiken voor de betaling van predikantstraktementen. Het Hof van Gelderland zocht in 1646 een compromis in het geschil en bepaalde dat de commanderij Arnhem haar bezittingen buiten de stad Nijmegen terugkreeg, maar dat zij de bezittingen binnen de stad, waaronder dus de commanderij Nijmegen, moest afstaan.

Gelders Archief: Landerijen van de 'Malteser heeren van St. Jan in de Liemers etc.' door landmeter N. van Geelkercken, 1651.

Hierop volgde een pamflettenstrijd, die een eeuw zou duren en nooit werd opgelost.

In 1732 werd de commanderij Arnhem wederom door de Orde gevisiteerd. Uit het verslag blijkt dat de voorgaande commandeur, wijlen frater Goswin Herman Otto baron van Merveldt, het complex had teruggewonnen. De Sint Janskerk was inmiddels door de hervormden als kerk in gebruik genomen. Binnen het commanderijcomplex was echter nog een kapel, die als schuilkerk voor de rooms-katholieken dienst deed. Het huis was zeer vervallen, maar dankzij jaarlijkse inkomsten uit goederen in en buiten de stad kon de commanderij blijven functioneren.

In de 17^e en 18^e eeuw werden er nog steeds commandeurs door de Prior van Duitsland benoemd, die echter niet op hun commanderij resideerden. Het betrof steeds hoge Duitse rooms-katholieke edellieden, die het beheer van de commanderij aan een rentmeester overlieten. Tot eind 18^e eeuw werden er door de Orde ook nog steeds priesters van Sint Jan geadmitteerd [benoemd], waarvoor steeds de stad toestemming moest geven. In 1800 werden alle bezittingen van de commanderij ten behoeve van de Bataafse natie in bewaring gesteld bij de Commissie van Breda [domeinen]. Ingevolge de wet van 27 december 1822, waarbij het zogenaamde 'Amortisatie-syndicaat' werd ingesteld, gingen alle goederen definitief over naar deze commissie. In de daarop volgende jaren, van 1823 tot 1828, werden alle bezittingen verkocht, waarmee er dus een definitief einde kwam aan de commanderij Arnhem. Ook de band met het verleden werd zodoende beëindigd. De laatste admodiateur [rentmeester die niet alleen het beheer voerde maar ook alle rechten genoot] was Frans Joseph de Nerée tot Babberich, die in 1797 zijn vader had opgevolgd. Hij zou deze functie blijven uitoefenen tot 1823.

Plaquette in een portiek op de hoek van het Jansplein en de Janslangstraat in Arnhem

> Moderne tijd

Tegenwoordig is er van de commanderij Arnhem niets meer terug te vinden. Alleen de namen van de straten in de omgeving herinneren nog aan het bestaan ervan, alsook een plaquette, die in een portiek aan de Janslangstraat is aangebracht, met daarop afgebeeld een tekening van de voormalige ridderenclave.

En als je nu door Arnhem loopt of rijdt, is het mogelijk dat je een auto tegenkomt met daarop de tekst 'De Commanderie'. Dit is een cateringbedrijf dat de toepasselijke naam van de commanderij tot bedrijfsnaam gekozen heeft en dat tot 2002 aan de Jansplaats gevestigd was. Catering de Commanderie is gespecialiseerd in het leveren van bedrijfs catering en het verzorgen van recepties en partijen.

Belangrijkste bronnen:

- Hoefler, F.A. en J.S. van Veen: De Commanderieën der orde van St. Jan in Gelderland, in Bijdragen en Mededelingen 'Gelre', deel 13 (1910), pag. 286-296.
- Beresteyn, E.A.: Geschiedenis der Johanniter-Orde in Nederland tot 1795, 's-Gravenhage 1934, pag. 63-68.
- Inventaris van het Archief van de Commanderij van Sint-Jan te Arnhem. Gelders Archief.
- Winter, Johanna Maria van: Sources Concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th Centuries, Leiden 1998.

